

Totalitarisme.

Slottekst bij de colleges Totalitarisme 2026¹

*Petra Bolhuis
Maieutiek, Baflo, 2026*

1. Inleiding

In de afgelopen negen colleges over het boek Totalitarisme van Hannah Arendt hebben we op een indringende manier kennis gemaakt met haar opvattingen over de periode in onze geschiedenis die door de figuren van Stalin en Hitler is bepaald. Zij heeft een analyse gegeven die het totalitaire bestuur van deze twee historische figuren tot een nieuw en tot dan toe nog nooit vertoond fenomeen maakt. Hoewel het haar bedoeling is om de mensen van na deze totalitaire perioden te wapenen tegen herhaling van dit soort systemen, maakt de kennis van de gruwelijke feiten uit deze historische periode ons mogelijk juist kopschuw om vergelijkingen te maken met onze tijd. Toch zal ik proberen om de verschillende waarschuwingen die zij ons geeft, te actualiseren met in acht neming van de verschillen. Arendt schrijft niet over totalitarisme als iets dat zich onafwendbaar voltrekt. Ze schrijft om het 'dit nooit weer' handvatten te bieden.

2. De bijsluiter

1. Noodzakelijke en voldoende voorwaarden

De eerste denkstructuur die we daarbij mee moeten nemen is die van de noodzakelijke en de voldoende voorwaarden. Er zijn voor het ontstaan van een concrete situatie altijd noodzakelijke voorwaarden, maar het totaal van deze noodzakelijke voorwaarden moet toereikend zijn voor het tot stand komen van de concrete situatie; er moeten voldoende van deze noodzakelijke voorwaarden in een bepaalde samenhang aanwezig zijn om de situatie tot werkelijkheid te maken.

2. Het leerproces van de geschiedenis

Een andere structuur die van belang is om in de actualisering te blijven zien, is het leerproces van de geschiedenis. In wetenschap, politiek en maatschappelijk verkeer hebben allerlei mensen lering getrokken uit de feiten van de geschiedenis zoals die bewaard zijn gebleven. Ook deze periode, van 1929 tot 1953, heeft informatie opgeleverd die in de huidige tijd toepasbaar is.

3. De onvoorspelbaarheid van de toekomst

Omdat we geen kennis van de toekomst hebben, kunnen we niet bepalen welke overeenkomsten uit zullen lopen op een totalitaire staat. In tegendeel, Arendt's bedoeling is om ons ervan te doordringen dat er bij al de noodzakelijke factoren menselijke gedragingen

¹ Deze tekst berust voor een groot deel op de eerder slottekst uit 2018 van Petra Bolhuis en Theo Meereboer

van invloed zijn. Arendt laat zien dat de ruimte voor ingrijpen ten goede vooral dáár ligt waar het totalitarisme zich nog niet volledig heeft ontplooit. Dat betekent ook dat dáár de verantwoordelijkheid ligt om verdere ontsporingen te voorkomen. De discussie of totalitaire macht wel of niet het einddoel is van de toestand of maatregelen kan daarmee worden vermeden.

3. Voorwaarden voor totalitarisme

Arendt biedt een aantal noodzakelijke, maar op zichzelf niet voldoende, voorwaarden die naar haar mening de weg vrij maken voor een totalitaire beweging. In zeker zin zijn deze voorwaarden niet historisch opeenvolgend, maar er zit wel een zekere volgorde van gebeurtenissen in. Om een voorbeeld te noemen: De instrumentaliteit van het productieproces en de klassenloze samenleving maken de atomisering niet noodzakelijk, maar wel mogelijk. Dat wil echter niet zeggen dat andere sociologische patronen niet ook een vorm van atomisering tot gevolg kunnen hebben, noch dat een klassenloze samenleving zijn inwoners altijd zal atomiseren.

1. Overbodigheid

Hoe confronterend ook, het feit dat we de vluchtelingen en immigranten uit het Midden-Oosten en Afrika op laten vangen in Noord-Afrikaanse landen, Griekenland en Turkije, ze onderbrengen in kampen en in wezen stellen dat er maar een heel beperkt aantal van hen in aanmerking komt om asiel in Europa te krijgen, maakt de conclusie dat het hier om overbodigen gaat onvermijdelijk. Politieke partijen en kiezers hebben besloten dat Europa geen plaats meer voor hen heeft. Soms wordt als argument de werkgelegenheid aangewend, hetzelfde argument wordt echter ook gebruikt om mensen binnen te halen als arbeidsmigrant. Ernstiger wordt het als argumenten duidelijk de vorm aannemen die gekoppeld is aan zogenaamd objectieve kenmerken, dus aan zaken die niets met standpunten, gedrag of economische impact te maken hebben: zoals ras, geloof of identiteit. In de VS vindt op politiek niveau een verschuiving plaats van maatregelen op grond van gedrag (criminele immigranten) naar objectieve kenmerken zoals 'mensen van kleur'. Het effect is dat ook mensen die ooit Trump gesteund hebben tot hun schrik bemerken dat zij zelf deel zijn van zijn objectieve vijanden. De volgelingen van Trump worden in toenemende mate openlijk racistisch bijvoorbeeld tegenover Latino's. Maar ook in Nederland ontstaat een sfeer waarin het gedogen van racisme ruimte krijgt. Dat er na twee jaar iemand iets zegt over een misstand in een AZC in Budel, waarbij een man de schoenen moet kussen van een beveiligiger, terwijl twee collega's toekijken, maakt aannemelijk dat het verzet ook groeit naarmate er zich meer uitwassen voordoen.² In de VS zagen we al in de eerste termijn dat president Trump de kinderen van niet generationaliseerde werkers in de VS uit wilde zetten³. Dat geeft aan dat de economie moeiteeloos kan draaien met minder mensen en dat daarom dat deel van de bevolking, dat niet door de Amerikaanse nationaliteit beschermd wordt, daadwerkelijk als overbodigen kan

² <https://nos.nl/artikel/2600775-beveiligiger-azc-laait-man-schoenen-kussen-beveiligingsbedrijf-betreurt-incident>

³ 06-09-2017 REUTERS 'Dreamers' worden ze genoemd: de kinderen van illegale immigranten. Onder president Barack Obama werden ze niet uitgezet en mochten ze in de VS werken of een opleiding volgen. Maar de huidige regering-Trump wil dit zogenoemde DACA-programma afschaffen.

worden bestempeld. Arendt maakt duidelijk dat ook degenen die macht hebben zichzelf ten diepste als overbodig zien en dat wakkert de agressie naar andere overbodigen alleen maar aan. Vandaag de dag zien we in de VS dat deze groep door de overheid opgejaagde overbodigen zich heeft uitgebreid naar Amerikaanse staatsburgers.

In Frankrijk kunnen we heel scherp zien dat het economisch productieproces steeds meer mensen als potentieel overbodig ziet. De Banlieues van Parijs en de andere grote Franse steden zijn tekenend voor dit feit. Ook de andere landen van West-Europa kennen een groeiend aantal mensen zonder toekomst in het economisch proces. Arbeidsmigranten vormen een zeer kwetsbare groep die zomaar van broodnodige arbeiders tot overbodige daklozen worden. Recentelijk zijn er grote ontslagrondes die in verband worden gebracht met de inzet van AI en HI. Met deze en andere technische ontwikkelingen ontstaan er ook een druk op de aardse grondstoffen en ontstaat er ruimte- en milieu problematiek. Deze overbodigheid en ruimte- en milieu problematiek vinden elkaar en vormen zo een grond voor een nieuw soort totalitarisme.

De klassenloze maatschappij die in Duitsland en Rusland voedingsbodem was voor het ontstaan van de totalitaire bewegingen zal zich in de rest van Europa met name na de oorlog ontwikkelen, volgens Arendt. En het verloop van de gebeurtenissen geeft haar daarin gelijk. In de tijd direct na de tweede wereldoorlog komen in West-Europa twee bewegingen tot stand: De ene beweging betreft de secularisatie; de andere betreft de effectivering van de rechts- en standsgelijkheid. In Nederland kennen we de eerste beweging als de ontzuiling en is de tweede een meer algemene sociale verandering, die we kunnen herkennen in de studentenopstanden, de Maagdenhuisbezetting en de opkomst van Provo. Er komen wettelijke veranderingen die de gelijkheid van de verschillende sociale lagen bevestigen. Dit heeft heel veel positieve effecten gehad, maar redenerend langs de lijn van Arendt, kunnen we ook zien dat de sociale cohesie die het gevolg was van de verzuiling en de stratificaties, een nieuwe, sociale en individuele onzekerheid heeft opgeleverd.

In breder perspectief kunnen we van Arendt leren dat deze gelijkheid het gevolg is van een strijd om gelijke rechten en gelijke kansen na de Franse revolutie, maar dat deze gelijkheid aan haar eigen succes ten onder dreigt te gaan. Omdat het goed gaat en omdat we allen deel kunnen hebben aan een toenemende welvaart ontstaat de vraag naar de houdbaarheid van dit proces. De zorg is dat de welvaart van de één ten koste zal gaan van de welvaart van de ander. Daarbij neemt de ongelijkheid tussen mensen en hun belangen en behoeften toe. Waar de revolutie begon met het verbeteren van de positie van achtergestelden is het nu de vraag of iedereen wel mee kan en moet naar die betere toekomst. Die vraag is ook het gevolg van verregaande technologische ontwikkelingen waardoor niet iedereen nodig is voor die betere toekomst. Arendt zegt dat totalitaire systemen als eerste vraag hebben gesteld 'waar moeten we met de overbodigen heen?'. Met die vraag is een nieuw gevaar in de wereld gekomen. Alleen een moreel-ethisch besluit kan deze oplossing blokkeren. De markt noch de natuur biedt handvatten om van deze barbaarse gruwelijke, maar efficiënte oplossing gebruik te maken.

In de tekstversie van 2018 schreven we; 'In de Verenigde Staten wordt in 2020 weer een volkstelling gehouden. Na de volkstelling van 1950 is de vraag naar het burgerschap uit de enquête geschrapt. Trump wil die vraag weer invoegen in de enquête. Hiermee bewerkt hij een nieuwe doorsnijding van de Amerikaanse bevolking. Nu het taalspel is doordoesemd met begrippen die gaan over 'echte' Amerikanen, wordt de 'onechte' Amerikaan, de illegaal, de

uitvreter, de parasiet, plotseling naar een nieuw niveau van actualiteit gebracht. Na de volgende volkstelling kan plotseling een politiek en maatschappelijk ingrijpen plaatsvinden op grond van burgerschap. Iedereen die geen Amerikaans staatsburger is, kan dan worden uitgesloten van medische en sociale zorg, en van rechten in de meest brede zin van het woord, omdat zij het burgerschap niet hebben. Dit is een positie die goed vergelijkbaar is met die van de joden in Duistland van de dertiger jaren.'

Ondertussen is duidelijk geworden dat deze zorg realiteit is geworden en mensen van kleur, of ze nu een paspoort hebben of niet, de deur niet meer uit durven in staten waar ICE de dienst uitmaakt. Veel kiezers van Trump blijken nu, tot hun eigen verbazing en afgrijzen, zelf tot de overbodigen te horen.

Ook in China is een ontwikkeling gaande die buitengewoon verontrustend is. Xi Jinping, die al alle macht naar zich toegehaald heeft en daarmee een absoluut heerser is geworden, zonder dat protest tegen zijn politiek mogelijk is, heeft het plan om bijna 700 miljoen camera's te plaatsen in heel China in gang gezet, waarbij al die camera's zijn voorzien van een gezichtsherkenningssysteem. Iedere overtreding, ook overtredingen van beleefdheidsregels, leveren de overtreder negatieve punten op en hoe meer negatieve punten, hoe minder burgerrechten een mens heeft. Bij een bepaald aantal negatieve punten heeft een individu geen recht meer op reizen met het vliegtuig, nog een stap verder mag een mens niet meer met het openbaar vervoer uitmondend in een blokkering van de pinpas en het verlies van recht op werk of arbeid. Dat is nog eens een manier om overbodigen te creëren, te isoleren en te ontdoen van de voorrechten van de samenleving.

Ondertussen zien we dat in 2026 ook binnen het leger 'hervormingen' zijn doorgevoerd waarbij het onmogelijk is geworden om het niet eens te zijn met de leider. Nu geldt als regel: Wat goed is voor China, is wat gezegd wordt door de leider. Dus zijn de mensen, die het niet eens zijn met de leider vijanden van het volk.

2. Atomisering en verlies van individualiteit, verlatenheid

De zeventiger jaren met de slogan 'Wat vind je er zelf van', illustreren de atomisering van die periode. Als gevolg van de geslaagde 'verheffing van het volk' willen alle mensen de vrijheid om te doen wat zij willen. In deze roep om *negatieve vrijheid*⁴ blijken er veel belangentegenstellingen te bestaan. Polarisatie dreigt en omdat de kerken en de overheid in belangrijke mate aan macht hebben ingeboet, wordt gezocht naar nieuwe manieren om de bevolking aan te sturen. De aansturing middels geld werd de oplossing. De vrije markt, maar ook financiële prikkels voor gewenst gedrag werden de belangrijkste manier van besturen. In die periode zag vrijwel niemand het gevaar van de atomisering die door deze wijze van aansturing werd versterkt. Tot het einde van de vorige eeuw werkte dit principe afdoende, maar vanaf het begin van deze eeuw zien we hoe bestuurders zoeken naar manieren om een nieuwe saamhorigheid in de bevolking wakker te maken. Verwijzingen naar de VOC-mentaliteit en de aandacht voor de ramp met de MH-17 zijn stappen daarin, maar de oude, beproefde methode van het aanwijzen van gezamenlijke vijanden lijkt succesvoller te zijn. Dit heeft een veranderde politieke en sociale houding in ons land bewerkstelligd. Veel mensen zoeken samenhang met gelijkgezinden. Raciale, etnografische en religieuze kenmerken worden een steeds belangrijker deel van de identiteit van de Nederlander, de Europeaan en de Westerling, terwijl ook de regio waar iemand is opgegroeide steeds meer belang krijgt. We zien dit terug in nieuwe bewegingen die naar onafhankelijkheid streven

⁴ I. Berlin gebruikt deze term naast positieve vrijheid in zijn essay 'Twee opvattingen over vrijheid'.

zoals in Schotland, Friesland en Catalonië, in de toenemende aandacht voor streektaal en belangengroeperingen als de BBB en 50-plus in de politiek. Aan de andere kant streven er ook mensen naar de absolute negatieve vrijheid. Libertariërs, mensen die vertrekken naar Paraguay⁵ maar ook superrijken⁶ zoeken een land zonder overheid of regels.

3. Instrumenteel denken verdringt het betekenis verlenende denken

Arendt maakt in haar boek *'De menselijke conditie'* duidelijk dat er twee vormen van nadenken zijn, enerzijds het betekenis verlenende denken en anderzijds het instrumentele denken. Omdat het instrumentele denken de motor was voor de opheffing van de schaarste en het lijden in de breedste zin van het woord, ging men meer en meer geloven dat dit denken het 'goede' vertegenwoordigde. In werkelijkheid is het amoreel en alleen gericht op efficiëntie.

Waar het instrumentele denken mensen rijp maakt voor een plaats in een gestructureerde samenleving, en ons daarmee tot een 'wat', een geproduceerd subject, maakt, maakt het betekenis verlenende denken mensen tot een 'wie', een uniek mens dat anders is dan alle anderen. Het 'wie' van mensen wordt uitgenodigd om zich in te voegen in de resultaten van het instrumentele denken: het 'wat'. Daarmee lopen mensen het risico dat iedere vorm van individualiteit op een buitengewoon geraffineerde manier verloren gaat. Ook sociale media spelen in de huidige tijd een grote rol. Ooit geïdealiseerd als een manier waarop mensen hun individualiteit konden tonen, blijkt uit allerlei onderzoek dat de eigen identiteit niet samenvalt met de online identiteit en vooral jongeren zich conformeren aan wat anderen wenselijk vinden.⁷

4. Wantrouwen en leugen in de politiek en het geloof in complotten

Al decennia klagen politici en burgers over de kloof tussen de burgers en de politiek. De toegenomen ontwikkeling van de bevolking en de groeiende openheid, de digitale snelweg en de gelijkheid, die een onlosmakelijk deel uitmaken van de klassenloze samenleving en de atomisering leveren op dat een steeds beter geïnformeerde burgerij ontstaat en dat de politiek stap voor stap zijn ondoorzichtige machtspositie moet inwisselen voor transparantie. Dit heeft tot gevolg dat de dubbelheid die in het politieke veld gebruikelijk was en nog altijd is, steeds weer aan het licht komt. De overwegingen die politici onderling met elkaar delen geven te vaak een ander denken weer dan het verhaal dat politiek en instituties naar de burgers brengen. Dit wordt in een op vrijheid en gelijkheid gebaseerde democratie ervaren als de leugenachtigheid van de politiek. In toenemende mate geldt dit verwijt ook de wetenschap, media en andere instituties die de democratie dragen. Niet iedereen kan alles begrijpen wat er wordt besproken en besloten, maar men wil wel meepraten. Of men ook werkelijk geïnformeerd wil worden is echter zeer de vraag. Arendt kritiseert in haar analyse van de dertiger jaren de bourgeoisie die volgens haar als eerste groep in de geschiedenis wel macht wil maar geen verantwoordelijkheid. Net zoals de politiek in de twintiger jaren niet in staat was om de veranderende omstandigheden op een adequate manier in politieke termen te vertalen, is de politiek van vandaag de dag niet in staat om de wetenschappelijke, technologische en globaliserende machten en krachten op zo'n manier te verwoorden dat de burgers zich door de politiek laten leiden. Ook politici zelf lijken soms niet te weten hoe

⁵ VPRO serie Wakker in Paraguay 2026

⁶ Blue Sky Estate is een voorbeeld van een dergelijk initiatief

⁷ <https://www.mediawijs.be/nl/artikels/online-versus-offline-identiteit>

ze een representatieve democratie met mondige burgers kunnen combineren⁸. De politiek van de afgelopen driekwart eeuw heeft de kiezer vooral aan zich proberen te binden door een beroep te doen op het eigenbelang van die kiezer. Daardoor is een kiezer, een burger, ontstaan die overtuigd is van het feit dat de politiek een vertegenwoordiger is en moet zijn, van het eigenbelang van de kiezer. Dit is een opvatting die haaks staat op de rol en betekenis van de politiek. Politiek hoort immers een oriëntatie op een lange termijn te zijn en een (inter)nationaal belang te vertegenwoordigen. De democratie verwordt hiermee tot een strijd tussen geatomiseerde burgers die hun wisselende eigenbelang en hun veranderende mening voortdurend vertegenwoordig willen zien en de overheid en instituties die de burger wantrouwen maar wel te vriend willen houden. Alle ingrediënten die Arendt schetst als voedingsbodem voor complottheorieën zijn daarmee aanwezig. Maar ook haar opmerking dat de overheid en de elite de hand in eigen boezem moeten steken, omdat het wantrouwen ook vaak gerechtvaardigd blijkt, is in onze tijd actueel.

Wij leven in een samenleving die steeds complexer en mondialer wordt. De toename van de complexiteit wordt veroorzaakt door een groot aantal, elkaar versterkende, factoren. Groei van wetenschappelijke en technologische kennis, het algemene gebruik van AI, globalisering en de enorme wereldwijde toename van de mensen met scholing zijn een paar van de factoren die hieraan een bijdrage leveren. Daarnaast is er weliswaar een groeiende openheid over de handel en wandel van economische en politieke machten, maar juist de onvolledigheid daarvan, gekoppeld aan de ingewikkeldheid van wat wel bekend is, levert een probleem op. Mensen zijn van nature gericht op het ontdekken en herkennen van samenhangen en structuren. Dat veroorzaakt een baaiert aan fantasmagorieën over bedrijfsleven, media en politiek. In de afhankelijkheidsrelatie die mensen ervaren ten opzichte van deze machten is het bedenken van negatieve en bedreigende structuren voor de hand liggend. De complottheorie is gemakkelijker te begrijpen dan de werkelijke complexiteit van de politieke en economische problemen.⁹

5. Propaganda, ideologie en openlijke leugens,

In de huidige tijd is het lastig om de openlijke leugens aan de kaak te stellen. Dit vindt zijn oorzaak in het feit dat de onaantastbaarheid van de waarheid in de afgelopen decennia teloor is gegaan. Het postmodernisme wordt vaak verweten dat zij de oorzaak zijn van het verlies van het geloof in de waarheid. Dat is echter een omkering van de feiten. Postmoderne denkers hebben de kiemen van het verlies van het geloof in de waarheid gezien, dat opgeschreven en daarmee de kritiek van het veroorzaken van wat zij hebben waargenomen op hun conto gekregen. Tegenwoordig is de waarheid een omstreden begrip geworden, het sterkst geïllustreerd door de demonstraties in 2017 waarin werd gesteld dat wetenschap geen mening is¹⁰. Zo'n demonstratie is pas noodzakelijk wanneer er twijfel is over de onaantastbaarheid van de waarheid. Dat maakt de positie van de waarheid kwetsbaar en deze kwetsbaarheid wordt nog versterkt door het zogenaamde nep-nieuws. Door AI zijn die intenties en schijnbare feiten niet meer van objectieve kennis te onderscheiden. Door de enorme complexiteit van de werkelijkheid en doordat we geen

⁸ „Je moet heel goed kunnen liegen. Dat hoort erbij”, zei CDA'er Ger Koopmans, nu gedeputeerde in Limburg en tussen 2002 en 2012 lid van de Tweede Kamer, ooit over zijn eigen beroep.” Bron reformatorisch dagblad 26-12-2017.

⁹ <https://dekennisvannu.nl/site/artikel/Hoe-ontstaan-complottheorieen/9034>

¹⁰ 22 april 2017 gingen wereldwijd mensen de straat op in de *march for science*

criterium meer hebben om de betrouwbaarheid van bronnen te toetsen raakt de zekerheid van het waarheidsbegrip steeds verder in het slop. Dat geeft ruimte aan politici zoals Donald Trump die moeiteloos dat zegt wat hem in een gegeven situatie het beste rendement oplevert, terwijl hij op een ander moment diezelfde uitspraak keihard ontkent. Hij kan niet worden betrap op een leugen. Want hij heeft geen denken of spreken dat waarheid en leugen onderscheidt. Hier zien we hoe de politiek niet langer in de domeinen waarheid en leugen kan worden ondergebracht; de eloquentie, zoals die in de vroege aanvang van de democratie, in Athene, opgeld deed is weer volop aan de orde. Sloterdijk zegt hierover dat we in de tijd van de opera leven: degene die het hardst of het mooist zingt, wordt gehoord. Ondertussen weten we ook dat geld daarbij een doorslaggevende factor kan zijn of zoals Trump het verwoordt 'sancties'. Geld kan vandaag de dag doorslaggevend zijn in de politiek, de wetenschap, burgerschap en de sport.

6. Machtscentralisatie en afschaffing van trias politica,

De trias politica is de scheiding van de verschillende overheidsmachten, de wetgevende, de rechtsprekende en de uitvoerende macht zijn van elkaar gescheiden en kunnen elkaar in de ideale situatie niet rechtstreeks beïnvloeden.

In de afgelopen decennia hebben we in de Verenigde Staten een ontwikkeling gezien die, een gevaar oplevert voor deze trias politica. Achtereenvolgens zijn *the war on drugs* en *the war on terror* door Washington verklaard. Dit is een logisch gevolg van de beperkte macht van de Amerikaanse president. Het leger en de economie zijn, i.t.t. veel andere terreinen waarop de macht van de centrale overheid en de president zeer beperkt zijn, domeinen waar de president over gaat. Dan is het logisch dat een probleem dat alle Amerikaanse staten treft door de centrale overheid ondergebracht wordt in een domein waarover zij de macht heeft. Wat, vermoedelijk onbedoeld, het gevolg van deze politieke lijn is, is de verzwakking van de scheiding der machten. In een oorlogssituatie is de overheid gerechtigd om de scheiding der machten op te heffen. Door de strijd tegen terreur en drugs onder de noemer van oorlog te scharen, is de scheiding der machten permanent op losse schroeven komen te staan. We zien nu hoe Trump deze scheiding verder probeert op te heffen. Binnen allerlei instituties die de democratie steunen van de rechtspraak tot de Federale bank wil hij mensen aanwijzen die als belangrijkste kenmerk hebben dat ze doen wat hij zegt. Dat is een stap richting een totalitaire staat. Ook trekt Trump zich terug uit allerlei internationale verdragen die hij nu als belemmerend opvat.

In China is president Xi Jinping voor het leven benoemd. Hij heeft de absolute macht over het leger naar zich toegehaald en is in die zin nu absoluut heerser geworden. Zijn uitspraken zijn opgenomen in de grondwet zodat protest tegen zijn woorden een staatsvijandige en ongrondwettelijke daad is geworden.

In Nederland is de scheiding der machten vooralsnog beter gewaarborgd, maar ook hier staat deze onder druk. Zo is de positie van de Nederlandse burger bij invoering van de sleepwet niet langer automatisch en duurzaam beschermd door de trias politica, omdat de overheid zich hiermee het recht heeft toegeëigend om, zonder dat de burgers hier verweer tegen hebben, in te breken in hun privéleven. Ook vinden er in toenemende mate uitzonderingen plaats op het gebruik dat de wetgever zich niet met de uitspraken van de rechterlijke macht mag bemoeien¹¹. Zo is er discussie over rechters die ook in de eerste

¹¹ <https://www.nrc.nl/nieuws/2007/03/31/mag-een-rechter-in-de-eerste-kamer-11300415-a1127097>

kamer zitting hebben en over de tweede kamer die zich bemoeit met rechterlijke uitspraken¹². De voorbeelden laten zien dat dit niet pas plaatsvindt vanaf het kabinet Schoof. Populistische partijen maken gebruik van de ruimte die door hun voorgangers is gecreëerd, maar maken er op onvoorzien wijze gebruik van.

7. Indoctrinatie en terreur,

We leven tegenwoordig in een wereld die feitelijk al voor een belangrijk deel is geglobaliseerd. Om zicht te krijgen op totalitaire ontwikkelingen is het noodzakelijk om naar de globale situatie te kijken en niet in de valkuil van ethnocentrisme te trappen. Europa en Amerika zijn slechts een onderdeel van de wereld geworden, in tegenstelling tot de periode rond de twee wereldoorlogen toen de politieke en economische werkelijkheid nog werd gedomineerd door de westerse wereld.

Wanneer we naar de globale ontwikkelingen kijken kunnen we niet om de wereldreligies heen. Veel strijd wordt geleverd op grond van religieuze verschillen. Islam, jodendom, hindoeïsme en andere religies bieden een wereldbeeld anders, maar vergelijkbaar met het christelijk wereldbeeld. Het werkt soms bindend en regulerend en soms leidt het tot strijd en heeft het dictatoriale of zelfs totalitaire kenmerken. De fundamentalistische opvattingen die geweld niet alleen rechtvaardigen, maar zelfs van een goddelijke goedkeuring voorzien, hebben een aantal bewegingen opgeleverd die in dit verband niet mogen worden genegeerd, want ook daar vinden we kenmerken die Arendt aan totalitarisme koppelt.

Ten eerste de opvatting dat de hele mensheid verdeeld kan worden in gelovigen en ongelovigen en dat de gelovigen moeten voldoen aan een twijfel loos geloven. Twijfel en het stellen van religieuze vragen staan gelijk aan ongeloof. Dit is een opvatting die naadloos past op het begrip ideologie, zoals Arendt dit analyseert. Zo zegt dr. Ayman al-Zawahiri, die werkte met Osama bin Laden, op een bandopname die op 11 februari 2005 openbaar werd gemaakt *“De door Allah overgeleverde sharia is de sharia waaraan we ons moeten houden. Wat dat betreft kan niemand weifelen of aarzelen; deze zaak kan alleen zeer ernstig opgenomen worden, want ze verdraagt geen grappen. Of je bent een gelovige in Allah, en dan volg je Zijn wetten, of je bent een ongelovige, en dan heeft het geen zin de details van Zijn wet met je te bespreken. Geen zichzelf respecterend, nadenkend mens kan de aarzeling accepteren die het westerse secularisme probeert te verspreiden. Want als Allah Heerser is dan heeft Hij het recht om te heersen; dat is duidelijk en er is geen aarzeling (...)En zo komt het dat als u geen gelovige in Allah bent, het logischerwijze geen zin heeft om met u de details van Zijn wetten te bediscussiëren.”*¹³.

Ten tweede is er het geloof in de verre toekomst waarin alleen ‘het echte goede’ het oordeel zal doorstaan. Dit is goed vergelijkbaar met het verre doel van de communistische heilstaat en de Arische eindoverwinning. Wanneer de zuivering door mensenhanden wordt gedaan, maakt de combinatie van het goedgekeurde, want noodzakelijke, geweld dat deze bewegingen voorwaarden laten zien die kunnen leiden tot een totalitaire beweging.

Ten derde zien we hoe er religieuze bewegingen zijn die zich onttrekken aan het idee van de nationale staat en bestaande landsgrenzen en die zich, gewelddadig en indoctrinerend, uit willen breiden.

¹²https://pure.uvt.nl/portal/files/1066732/Gommer_De_bemoeienis_van_politici_met_rechters_090304.pdf

¹³ Appiah 2007

Arendt laat zich niet uit over religie en wellicht zou zij eerder stellen dat religies niet inherent totalitair zijn maar dat de wereldse macht ze misbruikt voor haar machtsuitbreiding en totalitaire intenties.

In het geseculariseerde westen gebruiken machthebbers vaak economische argumenten. De economie werd lange tijd gezien als een objectieve en dus niet voor ideologische vervormingen vatbare grond van handelen. De laatste tijd ontstaat er echter het beeld dat deze economische gronden juist als gebrek hebben dat de moreel ethische grenzen van gedrag, die nodig zijn om strijd te leveren tegen totalitaire tendensen, er geen plaats in hebben. Ook economische gronden kunnen misbruikt worden in een groot verhaal waarin op korte termijn ellende en geweld nodig is om de mooie toekomst zeker te stellen. Steeds duidelijker wordt zichtbaar dat deze mooie toekomst zijn eigen overbodigen kent.

8. Objectieve vijanden aanwijzen en zuiveringen,

Waar dit tot voor kort alleen waargenomen werd in wat verder van Europa verwijderde ondemocratische landen, zien we nu de president van de VS met ICE een jacht op inwoners van de VS faciliteren die moeilijk anders beschreven kan worden dan een aanwijzen van objectieve vijanden. Dat de rechtspraak nog voldoende macht heeft om dit te kritiseren en er op grond van rechterlijke uitspraken ook mensen terugkeren naar de VS geeft aan dat de democratische weerbaarheid wankelt, maar overeind staat.

We lijken te denken dat het binnen de west Europese wereld niet meer kan gebeuren, maar tegelijkertijd zien we in toenemende mate groeperingen en ook politieke partijen in Europa en ook in Nederland -ongestraft en nauwelijks gekritiseerd- stappen zetten richting het aanwijzen en bestrijden van objectieve vijanden. In Duitsland zijn er zorgen over het partijprogramma de AFD in die in Thüringen de grootste partij werd in februari 2026. Zo zijn ze voor het recht om wapens te dragen voor mensen die rechts zijn. Dat is erg, maar geen totalitaire uitsluiting van objectieve vijanden. Dat is wel het geval bij het uitsluiten van kindertoeslagen aan mensen die niet een generatielange Duitse achtergrond hebben. In Nederland wordt FVD in sommige gemeenten uitgesloten bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2026 omdat mensen op hun kieslijst een etno-staat willen en aanhangers zijn van Erkenbrand.¹⁴ Die stap voor stap beweging richting uitsluiting is juist waar Arendt zich zorgen over maakt. De onopvallende uitsluiting was in Duitsland al vanaf de jaren twintig en dertig volop aanwezig, maar wie niet Joods was kon gewoon doorgaan met het leven en de elite had het goed. Pas als het onomkeerbaar is geworden komen mensen erachter stelt Arendt, maar dan is macht en geweld al zo dominant dat verzet heel moeilijk wordt. In het Duitsland van 2026 is de AFD groter en rechts-radicaler geworden, maar blijft de partij gewoon in de democratie aanwezig. Door de omvang wordt het cordon sanitaire, dat er was, onmogelijk te handhaven. In Nederland was FVD even 24 zetels groot, maar leek te verdwijnen. Nu in 2026 blijkt het een alternatief voor de PVV. Ze hebben bewijsbaar contacten met rabiante nazisten en dat is niet nieuw. De Volkskrant en Elsevier schreven erover. Nederland gaf een prijs¹⁵ en ging over tot de orde van de dag. We schijnen niet te weten hoe deze tendens van objectieve vijanden te keren. Trump volgt de stappen van de beweging zoals Arendt die beschrijft: onderdelen die wel of niet onder zijn leiding staan doen steeds een stapje verder en Trump eigent zich het gedrag toe wanneer er weinig kritiek volgt of wijst het af als dat wel het geval is. Zo gaf Trump bij de doden die vielen onder ICE eerst aan dat het aan de

¹⁴ Zie voor de denkbeelden van Erkenbrand het onderstaande artikel in Elsevier

¹⁵ Elseviers artikel van Nikki Sterkenburg uit 2017 won de Mercure award

slachtoffers te wijten was dat het zo uit de hand liep, maar toen de maatschappelijk kritiek toenam distantieerde hij zich van de schutter.

Het lijkt alsof de ontwikkeling onder Trump in de VS Europa sensibiliseert en een bezorgdheid wakker maakt die Europa er toe aanzet om over de waarden van de democratie na te denken en te reageren.

9. Beweging omwille van de beweging, de ontvouwing van een wetmatigheid

Arendt beschrijft dat totalitaire systemen bestaan bij gratie van de beweging omwille van de beweging. Een ideologie kenmerkt zich doordat er wordt gekeken naar de beweging als de wetmatige ontvouwing van de Idee. Het doel dat wordt gesteld is enerzijds een gegeven en anderzijds zo ver weg, dat de beweging zelf de positie van het doel overneemt. We zagen dit bij de communistische heilstaat en bij de eindoverwinning van de Ariër. De wereld van vandaag kent een aantal van deze doelen die door een permanente beweging kan worden overgenomen of dat al is.

- De opheffing van de schaarste als doel is gaandeweg in onze geschiedenis vervangen door het idee dat 'de economie moet groeien'. De strijd om de invloedssfeer van de economie is daarmee een wereldwijde beweging.
- Erdogan zei in 2016 al dat het Ottomaanse rijk in ere moet worden hersteld.
- Ook een aantal fundamentalistische Islamitische bewegingen zijn gericht op een wereldwijde Islamisering, wat ook weer een ver weg gelegen doel is dat de permanente beweging oproept.
- Poetin werpt zich op als de beschermen van alle echte Russen en daarom moeten landen bevrijd worden waar deze Russen wonen.
- Het zich ontwikkelen van een darwinistische natuur waarin wij slechts een onderdeel zijn is niet weg uit het denken, maar heeft nu de vorm van het neurodarwinisme aangenomen. Dat lijkt onschuldig omdat nog niemand de leiding heeft genomen in een verbetering van de mens richting een fittere toekomst. Maar het idee dat wij mensen een betere mens kunnen ontwerpen en waarmaken is een bron van zorg.
- Daarnaast ontstaat er een tweede gevaar, namelijk dat juist de gedachte dat wij ondergeschikt zijn aan de natuur die zich onverbiddelijk ontvouwt ons het idee geeft dat menselijke inspanning voor een beter wereld niet zinvol is¹⁶. Dat kan ook een opmaat zijn tot een totale immorele zelfontplooiing en -verrijking
- Sinds 2022 komt de verdeling van de wereld in machtssferen steeds vaker voor als term in kranten en andere media. Alle daarin actieve leiders Trump, Xi en Poetin zijn bezig om expansie over hun landsgrenzen vorm te geven en dat is een kenmerk wat deze leiders richting het beeld van een totalitaire staat duwt. Intern was China al dictatoriaal, maar de strijd om Taiwan en eilandjes in de verre omgeving van China is een uitbreiding die de macht van China kan vergroten. Daarnaast lijkt de wereld pas heel laat in de gaten te krijgen dat deze expansie in een andere vorm al lang gaande is: China heeft met zijn zijderoute project overal land en macht op zeer strategische plekken zoals havens verkregen, dit maakt verzet tegen China, waarheen het land zich ook ontwikkelt erg moeilijk, ook internationaal. Poetin heeft met de Oekraïne en de Krim duidelijk laten weten dat hij de 'echte' Russen wil redden. Omdat die niet

¹⁶ Leonard Woolf 'Ik zie duidelijk dat ik vrijwel niets heb bereikt. De wereld vandaag en de geschiedenis van de menselijke mierenhoop gedurende de afgelopen zevenenvijftig jaar zou precies dezelfde zijn als ik pingpong had gespeeld in plaats van deel te nemen aan comités, en boeken en memoranda te schrijven.'

alleen in Rusland wonen heeft hij expansie gelegitimeerd en heeft hij zijn macht voorlopig vastgelegd. Als het bedoeld is als totalitaire macht dan gaan we dat zien aan een voortzetting van de expansieoorlog met alle middelen ongeacht akkoorden. Europa lijkt nog te verwachten dat er rationele verdragen uit onderhandeld kunnen worden. Trump, die Poetin bewondert, ziet echter een mede expansiepoliticus en doet hem na met Venezuela als opmaat en Groenland als optie. Zijn steun aan Oekraïne lijkt meer op het binnenhalen van belangen zoals grondstoffen, dan op een principiële bescherming van moreel-ethische westerse waarden zoals democratie.

10. Waarheidsproductie

De Rohingya in Myanmar zijn niet alleen met veel geweld verdreven uit hun land, hun dorpen zijn vernietigd en nieuwbouw voor boeddhistische bewoners verrijst op de resten van deze dorpen. Nog even er is niet meer te zien dat er ooit Rohingya hebben geleefd en dat is ook precies de bedoeling.

De uitroeiing van de Indianen in Amerika en de genocide op de Armeniërs zijn nog steeds onderwerp van waarheidsvinding. Dit is ook een hoopvol teken, want daar waar de leugen heeft gewonnen doet de vraag naar hoe het echt is gegaan zich niet eens meer voor. Het interessante is dat de inval in de Oekraïne laat zien dat mensen iets geleerd hebben van de geschiedenis: oorlogsmisdaden werden direct vastgelegd en opvang direct geregeld. Maar ondertussen zien we desinformatie over de Oekraïne vanuit Rusland en het internet zorgt voor verdachtmakingen van Oekraïense vluchtelingen. Waarheid is nu zegt Snyder¹⁷ sadopopulistisch van aard. Dat wil zeggen dat Poetin en de Oligarchen zeggen volgens Snyder tegen hun burgers: 'ja, wij bedriegen jullie en we weten dat jullie dat weten, maar echt, je denkt toch niet dat het elders beter is. Wij zeggen tenminste hoe het is in de wereld. Het voordeel is dat als jullie je bij ons aansluiten dan kun je zien hoe anderen het erger hebben dan jullie.'¹⁸

11. Cynisme is schranderheid

Het cynisme van tegenwoordig bestaat uit een houding van neerbuigendheid naar de mensen die geloven in moraliteit, in het goede en in positiviteit. Dat zijn de mensen die naïef zijn, die niet begrijpen hoe het 'echt' in elkaar zit. De '*gut Mensch*'¹⁹ is een neerbuigende manier om deze naïeve, goedgelovige aan te duiden. Mensen van goede wil zijn eigenlijk te dom om de wereld te begrijpen. Deze vorm van slimheid die gepaard gaat met een treurigheid over de eigen verloren onschuld werd voor het eerst beschreven door Sloterdijk²⁰. We zien enerzijds een kentering: Jetten die de naam 'klimaatdrammer' omhelst en op zijn T-shirt draagt, Hofman die zichzelf 'idealist' noemt en organisaties als 'DeGoedeZaak', die maken dat idealistisch kiezen voor wat jij denkt dat het goede is, weer salonfähig worden. Anderzijds zijn mensen als de wereld verhardt en de politiek onoverzichtelijk wordt geneigd om in te stappen bij partijen die minder idealistisch zijn en die wijzen op anderen, die maken dat de 'wij' (dat wil zeggen de zeer diverse groep kiezers) het zo slecht hebben. De PVV verliest kiezers maar wel aan andere soms nog radicalere partijen als FVD en Erkenbrand. De manosphere en Elon Musk spreken zich uit

¹⁷ Snyder over vrijheid 2025

¹⁸ Snyder in de Balie

¹⁹ De jury van het Duitse Unwort des Jahres heeft "Gut Mensch" tot Ongewenst Woord van het Jaar 2015 uitgeroepen.

²⁰ Sloterdijk 1992

tegen empathie. Allen richten zich op mensen met behoeftes en verlangens die zo uiteenlopend zijn dat een partij ze onmogelijk allemaal recht kan doen, zeker omdat alles wat er aan pijnlijke politieke beslissingen nodig is wordt ontkent. Daarom zullen er redenen gevonden moeten worden waarom het, ondanks deze partij, zo slecht gaat en die reden wordt gevonden in objectieve vijanden die de weg naar de - niet nader gespecificeerde- goede toekomst blokkeren.

4. Tegenwicht tegen het totalitarisme

1. Pluraliteit en nataliteit

Arendt introduceert in haar boek 'De menselijke conditie' twee kenmerkende begrippen voor het menselijk bestaan. Zonder die twee kenmerken kan het menselijk bestaan geen voortgang vinden, zo meent zij. Deze twee begrippen zijn pluraliteit en nataliteit.

*"Pluraliteit is de conditie van het menselijk handelen omdat wij allen eender, dat wil zeggen menselijk, zijn in die zin, dat niemand ooit gelijk is aan iemand anders die ooit heeft geleefd, leeft, of zal leven."*²¹

De definiëring van Arendt behoeft weinig toevoeging. De uniciteit van ieder individu en de waarde daarvan toont zich in de definitie. Het roept een ethiek wakker die recht doet aan het feit dat wij als mensheid alleen dan kunnen bestaan, als we het verschillend zijn, het anders zijn dan de ander, gaan waarderen en de norm van de gelijkheid reduceren tot haar oorspronkelijke waarde: stands- en rechtsgelijkheid. Juist deze vormen van gelijkheid doen recht aan de pluraliteit, alle andere vormen van gelijkheid kunnen bedreigingen vormen voor de pluraliteit. De pluraliteit hangt samen met de nataliteit, en het is met betrekking tot deze nataliteit dat Arendt zegt dat de totalitaire beweging de mensheid in haar verscheidenheid wil opheffen en terugbrengen tot een soort waarvoor de individuele menselijke waardigheid niet bestaat. Ze schrijft dan : *"In normale omstandigheden kan dit nooit werkelijkheid worden: voor zover de spontaniteit niet alleen verband houdt met de menselijke vrijheid, maar met het leven zelf dat zich altijd in leven wil houden, kan ze nooit helemaal geëlimineerd worden."*²²

In de menselijke conditie werkt zij dit uit wanneer ze schrijft *"Het nieuwe gebeurt altijd tegen het overweldigende getuigenis in van statistische wetten en hun waarschijnlijkheidsrekening, die voor alle praktische, alledaagse doeleinden neerkomt op zekerheid; de verschijning van het nieuwe heeft daarom altijd iets van een wonder. Het feit dat de mens in staat is tot handelen, betekent dat het onverwachte van hem kan worden verwacht, dat hij kan waarmaken wat in de hoogste mate onwaarschijnlijk is."*²³

Dit menselijke kenmerk van nataliteit is voor Arendt even belangrijk als de pluraliteit en deze kenmerken zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Een tijdgenoot van Arendt, Immanuel Levinas, schrijft in zijn belangrijkste werk, 'Totaliteit en het oneindige', dat iedere menselijke geboorte een uitbreiding is van het bestaan en niet mag worden opgevat als de vervanging van een verdwenen element. De nataliteit is het onuitroeibare menselijke vermogen om langs onverwachte, irrationele weg, een verandering in de werkelijkheid te forceren en een

²¹ Arendt 2009, p. 16

²² Arendt 2005, p.262

²³ Arendt 2009, p.164.

nieuwe werkelijkheid in het leven te roepen. Geen totalitaire macht kan, tenzij die macht zich weet uit te spreiden over de hele mensheid, de nataliteit uitbannen. Daar is Arendt's hoop op gebaseerd.

2. Gezamenlijk handelen en spreken

Voor Arendt zijn de pluraliteit en de nataliteit direct verbonden aan het handelen en spreken. De politiek in haar oorspronkelijke betekenis is uitdrukking van dit menselijk gedrag. De politiek zou zich met 'Het Goede Leven', los van de noodzaak, moeten bezighouden. In deze vorm van politiek tonen mensen zich als 'wie' aan elkaar en zijn zij uitdrukking van pluraliteit en nataliteit. Deze vorm van politiek geeft bestaansrecht aan ieder individu en is daarmee een direct wapen tegen totalitaire machtsdreigingen. Overal waar mensen elkaar vinden in grotere en kleinere bewegingen en zichzelf neerzetten om iets te bereiken dat het directe eigenbelang overstijgt, is er sprake van handelen en spreken. Het is lastig om voorbeelden te geven omdat ook zaken waar je het als individu niet mee eens bent wel degelijk een voorbeeld kunnen zijn van handelen en spreken, omdat het niet gaat om eenvormigheid, maar om het schuren én ontmoeten binnen een wettelijk democratisch kader. Van 'Geen stijl' die vindt dat het nieuws te links is en ruimte maakt voor andere programma's op tv en radio tot de mensen van 'Waterboxx' die bezig zijn om de woestijn te vergroenen. Kenmerkend is voor Arendt niet dat mensen hetzelfde nastreven, maar dat al die verschillende mensen ruimte laten dat anderen het andere nastreven. De grens daarvan is de wet en die lijkt bij Arendt op de categorische imperatief van Kant gebaseerd te zijn. Denkers na Kant en ook na Arendt beschrijven dat er ook ruimte moet zijn voor mensen die dingen nastreven die de meest mensen niet willen, of kunnen begrijpen, maar deze mogen nooit als doel hebben dat ze de ruimte voor pluraliteit en nataliteit van anderen afnemen.

3. Betekenisverlening

Arendt heeft in haar volgende boek '*De menselijke conditie*', uitgewerkt wat wij mensen doen en stelt dan vast dat denken in termen van nut en effectiviteit te weinig recht doet aan het verschillend zijn van de mens. Wanneer we alleen naar elkaar kijken als bouwstenen voor een toekomstige welvarender wereld, dan is het verschillend zijn van mensen veelal een lastige factor. Het utilitair denken nodigt uit tot het afwegen welk nut de ander heeft voor eigen belangen. Veel contacten in onze wereld hebben die vorm, denk aan netwerkbijeenkomsten en projectplanningen. Het met elkaar tijd en ruimte maken voor het ontmoeten en het voeren van dialogen vergt inzet en lijdt onder de vraag 'waar is dat goed voor'? Arendt stelt vast dat het leven in een wereld waarin menselijke waardigheid voorop staat wel mogelijk, maar niet vanzelfsprekend is. Habermas heeft geprobeerd om deze werkelijkheid een vaste plaats te geven in zijn 'theorie van het communicatieve handelen'. Het risico bestaat echter dat het te strak inrichten van speciale plaatsen en ruimtes waar, onder speciale voorwaarden, het machtsvrije besprek gevoerd wordt, juist leidt tot het invoegen van het ontmoeten in een instrumenteel discours, waarmee het toch weer eenvormig en efficiënt wordt.

4. Citoyen (publiek domein) versus bourgeois (privédomein)

In dit boek over totalitarisme gebruikt Arendt een bekend onderscheid in de houdingen die burgers kunnen aannemen met betrekking tot de politiek.

Enerzijds is daar **de bourgeois**. De bourgeois is die burger die gericht is op het directe eigenbelang en wiens deelname aan het publieke domein geen ander belang kent dan het

bedienen van het privé domein. Voor de bourgeois is de politiek dan ook een overheidsstructuur die hem moet faciliteren in zijn privébehoeften. Dat resulteert aan de zijde van de politiek in de onmogelijke opgave om al die privébelangen te ondersteunen en daarmee de atomisering te dienen.

Daartegenover staat **de Citoyen**. De citoyen is ook een burger die deelneemt aan het publiek domein. Wat hem onderscheidt van de bourgeois is de houding die hij inneemt tegenover het publiek domein. Waar de bourgeois het publiek domein ziet als de macht die zijn privébelangen moet faciliteren, ziet de citoyen het publiek domein als het terrein waarop overheid en burgers de gezamenlijke, lange termijn belangen moeten dienen. Dat kan tegen het directe eigenbelang ingaan. Deze positie van de -op korte termijn eigenbelang betrokken- bourgeois zal Arendt later²⁴ uitwerken als een overwoekering van het politieke door het maatschappelijke. Iets wat vaak verwarring oplevert, omdat wij meestal het publiek domein juist als het maatschappelijke aanduiden, denk aan een term als maatschappelijk betrokken. Arendt doelt echter op alles wat op efficiëntie en korte termijn belangen gebaseerd is, iets concreter gaat het haar om utilitarisme en markt. In de huidige tijd is de ruimte voor gelijkheid en vrijheid zo goed ingevuld voor vele burgers dat meer van datzelfde altijd strijd of verlies oplevert. De politieke partijen lijken overgeleverd aan eisen van burgers die het goed hebben, maar altijd meer willen. Misschien de hoogste tijd voor het derde, wat vergeten, aspect van waar de democratie toe opriep: broederschap.

5. Buitenstaanders moeten de waarheid huldigen

De wereld van het totalitarisme houdt een onware, onwerkelijke ideologische leugen in stand. Middels indoctrinatie en propaganda worden de slachtoffers van een totalitair systeem in een onware waarheid opgesloten²⁵. De enige manier waarop een bevolking die slachtoffer is van totalitarisme kan worden bevrijd, is langs de lijn van de erkenning van gedeelde feiten, d.w.z. langs de lijn waarin, in elk geval, de pluraliteit en de nataliteit als menselijke waarden worden erkend en gehuldigd. Of deze feitelijke waarheid nu verkondigd wordt door degenen die binnen het systeem ongevoelig zijn gebleken voor indoctrinatie en propaganda, of dat het mensen uit delen van de wereld zijn die niet door een totalitair systeem worden overheerst, maakt in wezen niet uit. Belangrijk is dat slachtoffers van zo'n systeem geconfronteerd worden met ideeën die, zoals hiervoor gezegd, de pluraliteit en de nataliteit een rechtmatige plaats in het denken over de mensen geven.

Daarbij is het belangrijk dat mensen kunnen leven in een gedeelde werkelijkheid die door handelen en spreken uitgewisseld kan worden. Een systeem dat de waarheid van sommige groepen systematisch uit de wereld haalt kan alleen van buitenaf gekritiseerd worden. Dat geeft een grote verantwoordelijkheid aan de buitenstaanders om betrokken te raken en te getuigen. Alleen hun getuigenis maakt het mogelijk dat ervaringen en zelfs het bestaan van de uitgestorvenen deel blijven uitmaken van de wereld die wij mensen met elkaar delen en die de basis is van ons spreken en handelen. Het benoemen van wat er mis is brengt diegene die het doet in een lastig parket. De consequenties kunnen enorm zijn: van gelabeld worden als klokkenluider of dissident, van het ontstaan van een politieke rel tot een (burger)oorlog of moord.

²⁴ Arendt 2009

²⁵ Arendt 2009 184

5. Wat kan je als enkeling doen?

Dit is misschien wel de belangrijkste vraag die het werk van Arendt bij ons oproept. De algemene ervaring van machteloosheid die je kan overvallen wanneer de media weer nieuwe negatieve feiten in de wereld brengen, maakt het belangrijk om tegengif te vinden voor de negativiteit. Dat betekent zien wat er plaatsvindt ook als het jezelf niet treft. Soms ontstaat de behoefte bij degenen die de luxe hebben om dat te kunnen kiezen, om het kwaadaardige buiten te sluiten. Dat helpt echter niet. Maar evenzeer is het weinig zinvol om te verzanden in cynisme dat stelt dat dit nu eenmaal de wereld is waarin we leven en daarmee alle inzet voor verandering afdoet als naïef.

Verhelderend is het beeld van Sloterdijk die in zijn werk 'Kritiek van de Cynische Rede'²⁶ verschil aanbrengt tussen cynisme en kynisme. Het cynisme is dan een houding tegenover het leven die, in zijn negativiteit en in het gegeven dat het eigen oordeel over de werkelijkheid door arrogantie van 'beter weten' wordt bepaald, de cynicus gevoelig maakt voor totalitaire invloeden. De groep uitverkorenen die begrijpen dat de wereld nu eenmaal slecht is verzamelt zich dan in dat cynische beter weten. Dit heeft een relatie met het eerdergenoemde sadopopulisme van Snyder.

De kynicus daarentegen is die mens die, steeds weer op basis van een eigen oordeel, keuzes maakt en handelt. Doordat iedere situatie een nieuw oordeel vergt, omdat geen twee situaties identiek zijn en omdat in iedere situatie de innerlijke verhouding van het individu tot de situatie weer anders is, kan de kynicus inconsistent lijken voor de toeschouwer. Voor de kynicus zelf is iedere keuze gebaseerd op een eerlijk oordeel, maar innerlijke groei maakt een steeds veranderend oordeel waarschijnlijk. Wat de kynicus doet, is het zoeken naar nieuwe, eigen ethische gedragingen. Deze individuele zoektocht naar het goede staat echter niet geïsoleerd in de wereld; veel mensen zoeken, ieder op zijn of haar eigen manier, naar het goede. Wanneer we geen overkoepelend moreel systeem meer aanvaarden als een verhaal waar we ons in moeten voegen, zijn we genooddaakt om –ieder voor zich– een eigen moraliteit te ontwikkelen en de omgang met anderen, de kennis die we opdoen en het oordeel dat we over onszelf vellen, worden dan de leidraad voor een eigen ethos. Zolang we ons denken en doen laten leiden door de voorwaarden van pluraliteit en nataliteit houden we in ieder geval een open oog voor denklijnen die het totalitarisme geen kans geven. Wat nog moet worden uitgewerkt is hoe we kunnen onderscheiden wanneer we anderen moeten volgen op grond van hun inzichten of expertise en wanneer we daar onze eigen visie tegenover moeten stellen. Arendt doet een voorzet in *Eichmann in Jeruzalem* en in *Het leven van de geest*. Met haar aanbeveling dat we op tijd 'stop en denk' moeten activeren tegen de clichés en de banaliteit in, hebben we slechts een idee waar de oplossing gezocht moet worden. In de huidige tijd waarin veel mensen voortdurend 'stop' roepen tegen politici, media, juristen wetshandhavers, wetenschappers en zorgverleners lijkt het ook nodig om uit te zoeken wanneer we bereid (moeten) zijn iemand zijn of haar expertise te laten uitoefenen. Want ook dat is een, voor Arendt nog onzichtbaar, deel van het behoud van de democratie.

²⁶ Sloterdijk 1992

6. De actualiteit

‘We leven in een accelereerde tijd’ schreef Hartmut Rosa onlangs over dit millennium. Dat blijkt wel uit het feit dat de wereld sinds onze slottekst bij het boek Totalitarisme van 2018 op alle niveaus drastisch veranderd is.

Voldoet Poetin aan het beeld van een totalitair leider? En Trump? Dat is natuurlijk dé vraag nu de oorlog in de Oekraïne gaande is en Trump zich met interne chaos en externe oorlogsdreiging op lijkt te maken voor een derde termijn. Arendt zelf zegt over het filosoferen over de actualiteit dat alleen de geschiedenis kan oordelen over de gebeurtenissen, in de actualiteit is er volgens haar onvoldoende afstand.

Maar tegelijkertijd schrijft ze over totalitarisme als een waarschuwing die alleen zin heeft als we het toe kunnen passen op de actualiteit.

We kunnen nu concluderen dat kiezers en wereldleiders weer te veel hebben vertrouwd op het woord van een leider die niet uit is op een vreedzame wereld. We zagen de strijd tegen corona en daarin de zoektocht van wetenschap en politiek om burgers vrijheid te geven én een pandemie in te dammen. Dat worstelen is de zoektocht naar pluraliteit en nataliteit. Dat is niet alleen maar kiezen voor maximale veiligheid. Er worden fouten gemaakt en benaderingen worden werkende weg aangepast, ook op basis van de reactie van burgers die zich op meer of minder democratische wijze in het debat mengen. Maar ook moet er omgang gevonden worden met burgers die zich als, de door Arendt verfoeide, bourgeois opstellen. Dat Nederland al in 2022 in staat blijkt om te concluderen dat het in de verpleeghuizen anders had moeten zijn is én een blijk van falen, maar in ook een blijk van de werking van een democratisch proces. Misschien zijn woorden als vergeving en belofte grote woorden geworden waar we in deze tijd niet snel naar grijpen. Maar alleen maar veroordelen wat er fout ging is koren op de molen van totalitaire bewegingen die alleen maar hoeven zeggen ‘onder onze leiding was dit niet gebeurd’.

De werkelijke totalitaire leiders nemen zelf nauwelijks initiatief. Ze zetten zich af en wachten tot ze macht hebben. Zij zullen alle door Arendt onderkende middelen in het werk stellen om te voorkomen dat ze alle tegenstrijdige beloften concreet moeten gaan inlossen.

Poetins macht is enerzijds een ouderwetse vorm van leiderschap die gepaard gaat met een strijd om bezit van land. Anderzijds is de strijd ook zichtbaar verschoven naar een moderne strijd die loopt via economie (sancties) en informatie (cyberaanvallen en desinformatie). Als wij Trump en Poetin langs de lat van Arendt’s checklist van totalitarisme leggen zien we dat zij meer en meer totalitaire kenmerken vertonen:

- Behoefte aan beweging omdat de macht anders afbrokkelt door interne economische problemen of stagnatie,
- Gebiedsuitbreiding,
- De openlijkheid van het geweld,
- Desinformatie en de introductie van een mythisch verhaal waar mensen hun eerwereld in kunnen terugwinnen,
- Groot verschil tussen interne ideeën en redelijkheid aan de buitenkant. Dit past bij Arendt’s ‘Niet iedereen weet dat alles mogelijk is’,
- De geschiedenis wordt herschreven en de actualiteit gemanipuleerd,
- Geen consistentie, behalve dat de leider gelijk heeft, wie er toe doet weet wat hij bedoelde te zeggen,
- Verdwijnen van recht, rechtvaardigheid en utiliteit,

- Aanwijzen van objectieve vijanden en overbodigen en sancties en geweld tegen hen.

De Oekraïne moet gedenezificeerd worden om de genocide in Oost-Oekraïne te stoppen. Iets dergelijks zegt Poetin bijvoorbeeld als reden om eerst en voorlopig geweld te gebruiken. Ook intern wijst hij nu vijanden aan die verraders zijn en 'als vliegen moeten worden uitgespuugd'. We zien dat Trump totalitaire middelen aangrijpt zoals het aanwijzen van objectieve vijanden en het intern vervangen van de bezetting van posten door bevriende mensen in allerlei instituties. Wat we ons moeten afvragen is of Hitler het beeld is waarmee we hem moeten en kunnen vergelijken. De vergelijking met een achterliggende ideologie wijst eerder op het objectivisme van Rand²⁷ dan op sociaal darwinisme. Een zwarte vrouw legde in een Instagram account uit dat het vreemd is dat nog niemand zich er aan heeft gewaagd om de relatie te leggen met de zorgelijke positie van mensen van kleur ten tijde van de slavernij in Amerika. Ze beschreef dat de manier waarop Trump ICE inzet lijkt op de manier waarop de *bountyhunters* en de uitvoerders van the Fugitive Slave Act, werkten: ze krijgen targets en nemen dan willekeurig mensen mee²⁸. De gruwelijke geschiedenis van Jodenvervolging en de Holocaust wordt tenminste door de critici van rechtsradicaal nog herinnerd. Zij maakt zich zorgen dat de geschiedenis van de vervolging van zwarten ook na de afschaffing van de slavernij en de jacht op de inheemse bevolking nog steeds niet bespreekbaar zijn in de VS. Niet bespreken levert een grotere kans op dat mensen opnieuw als objectieve vijanden worden aangemerkt.

Doorslaggevend is misschien wel wat Arendt beschrijft als macht. Er is volgens Arendt de macht van de massa. De massa moet overgehaald worden door de leider om hem te steunen. Daartoe heeft hij een goed verhaal nodig én geweld. Maar vandaag de dag is er iets essentieel verschoven. Macht is nu ook gebaseerd op extreme rijkdom en techniek. De extreem rijken kopen invloed op allerlei manieren en de Techgiganten faciliteren vermeerdering van rijkdom én een wijze waarop feiten en meningen zich over de wereld verspreiden. De tegenkrachten die Arendt noemt staan onder druk als niemand meer weet wat waar is. De mensen met kritiek en feiten worden gevolgd middels dezelfde apparaten die ze nodig hebben om hun kritiek te ontwikkelen en te delen. Dit inzicht begint nu door te dringen en Europa probeert zijn techniek binnen Europa te houden en zelf te ontwikkelen. Maar het ligt nog geen twee jaar achter ons dat één enkele Techmiljardair zonder democratisch mandaat kon beslissen of Oekraïne wel of geen satellieten had in de strijd tegen Poetin.

Arendt biedt perspectief in die zin dat ze steeds weer op grond van haar eigen ervaringen zegt dat geen enkele totalitaire situatie blijvend kan bestaan. Mensen komen in opstand omdat ze pluraliteit en nataliteit evenzeer nodig hebben als lucht en water. We weten wel wat we kunnen doen, maar ook de welwillenden worden meegesleept in de behoefte aan grote gebaren. Het volhouden van het gewone voelt suf en lijkt weinig verschil te maken. Arendt zegt echter dat een held juist iemand is die in veranderde omstandigheden het gewone kan blijven doen. Waar ze voor waarschuwt is dat alle welwillende mensen mee kunnen drijven met de stroom van toenemend totalitarisme. Dat vraagt op een actieve houding van 'stop en denk'. Die houding is er beslist niet makkelijker op geworden nu we niet meer weten wat waar is en wat niet. Maar als maatstaf kunnen we ons steeds afvragen

²⁷ A. Rand Atlas in staking

²⁸ https://www.youtube.com/watch?v=_021c391IN4

of hier de menselijke waardigheid van pluraliteit en nataliteit in het geding is en we kunnen ons waar mogelijk uitspreken. Een interviewer zei bij Jinek dat hij optimistisch terugkeerde uit Minnesota omdat mensen opstaan tegen ICE. Ze doen boodschappen voor wie de deur niet meer uit durft. Door de opstand kwam een jongetje met een blauwe konijnenmuts terug uit deportatie²⁹, hier werden een paar Afghaanse vrouwen toch niet teruggestuurd³⁰. Ja, het is klein op wereldschaal. Maar mensen weten gek genoeg dankzij Trump wel weer iets beter waar en hoe totalitaire macht moet worden voorkomen en bestreden.

- Appiah, K. (2007). *Kosmopolitisme: Ethiek in een wereld van vreemden*. Amsterdam: Prometheus.
- Arendt, H. (1972). *Warheit und lüge in der Politik: Zwei Essays*. München: Piper & Co. Verlag .
- Arendt, H. (2004). *Verantwoordelijkheid en Oordeel (M. Soltenkamp, Vert.)*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Arendt, H. (2005). *Totalitarisme (R. Peeters, & D. d. Schutter, Vert.)*. Amsterdam: Boom.
- Arendt, H. (2006). *Eichmann in Jeruzalem: A report on the banality of evil (5e druk)*. New York: The Penguin Group.
- Arendt, H. (2009). *De Menselijke Conditie (C. Houwaard, Vert.)*. Amsterdam: Boom.
- Arendt, H. (2012). *Denken: Het leven van de geest (D. d. Schutter, & R. Peeters, Vert.)*. Zoetermeer: Klement/Pelckmans.
- Arendt, H. (2023, 2e druk). *Het liefdesbegrip bij Augustinus (vert. M. Wildschut)*. Utrecht: Ten Have/ De Nieuwe Wereld.
- Berlin, I. (2010). *Twee Opvattingen van Vrijheid (T. Ausma, vert.)* (2e druk). Amsterdam: Boom.
- Blom, P. (2014). *Alleen de Wolken: Cultuur en crisis in het westen 1918-1938 (P. Ruiter, & H. Corver, Vert.)*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Bregman, R. (2013). *De Geschiedenis van de Vooruitgang*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Canetti, E. (1982). *De fakkel in het oor: Mijn levensgeschiedenis 1921-1931 (vert. T. Duquesnoy)*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Canovan, M. (1992). *Hannah Arendt: A reinterpretation of her political thought*. Cambridge : Cambridge University Press .
- Dassen, P. (2021). *De Weimarrepubliek 1918-1933 Over de kwetsbaarheid van de democratie*. Amsterdam: Van Oorschot.
- Graaf, B. d. (2022). *Crisis!* Amsterdam: Prometheus.
- Graaf, B. d. (2025, 2e druk). *Wij zijn de tijden. Geschiedenis in crisistijd. (Huizinga-lezing 2024)*. Diemen: EW.
- H. Arendt, K. J. (1992). *Hannah Arendt, Karl Jaspers: Correspondence 1926-1969 (vert. from the German by R. and R. Kimber)*. San Diego, New York, London: A Harvest Book.
- Heberlein, A. (2020). *Hannah Arendt Over liefde en kwaad (vert. Marika Otte)*. Amsterdam: Unieboek/Spectrum.*
- Hegel, G. (2013). *Fenomenologie van de geest (vert. W. Visser)*. Amsterdam: Boom.
- Hitler, A. (2025). *Mijn strijd*. Amsterdam: Prometheus.
- Kieft, E. (2018 (6e druk)). *Het verboden boek: Mein Kampf en de aantrekkingskracht van het nazisme*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact.
- Kruiter, A. (2010). *Mild Despotisme: De hedendaagse democratie en verzorgingsstaat door de ogen van Alexis de Tocqville*. Amsterdam: Van Gennep.

²⁹ <https://www.hln.be/buitenland/liam-5-en-zijn-vader-vrijgelaten-na-arrestatie-door-ice-welkom-thuis~a0f72f91/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>

³⁰ <https://nos.nl/artikel/2599944-vier-afgewezen-vrouwen-uit-afghanistan-krijgen-alsnog-verblijfsvergunning>

- Meyer, T. (2023). *Hannah Arendt: De biografie (vert. W. Hansen)*. Amsterdam/ Antwerpen: Atlas Contact.*
- P. Bolhuis, T. M. (2021). *Rattenvangers van het onbehagen: Verschijnselen, voedingsbodan, herhaling en het voorkómen van het totalitarisme*. Kampen: Van Warven.
- Rand, A. (1991 (oorspronkelijke uitgave 1957)). *Atlas in staking (vert. L. Peikoff)*. Krommenie: Boekenmaker.nl.
- Schutte, d. D. (2007). *De Opdracht van de Politiek: Hannah Arendt over totalitarisme en bureaucratie*. Nijmegen: Damon.
- Sloterdijk, P. (1992). *Kritiek van de Cynische Rede (T. Davids, Vert.) (2e druk)*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Stefan, Z. (1990). *De wereld van gisteren (vert. Van Toorn)*. Amsterdam Antwerpen: Arbeiderspers.
- Venmans, P. (2005). *De Ontdekking van de Wereld: Over Hannah Arendt*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.
- Wittstock, U. (2022). *Februari 1933 De winter van de literatuur (vert. Michel Bolwerk)*. Amsterdam: Cossee.
- Wolin, R. (2003). *Heideggers Kinderen: Hannah Arendt, Karl Löwith, Hans Jonas en Herbert Marcuse (R. v. Essen, Vert.)*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.
- Young-Bruehl, E. (2005). *Hannah Arendt: Een biografie (H. Groen, & G. Went, Vert.) (2e druk)*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.*
- Young-Bruhel, E. (2007). *Het Belang van Hannah Arendt (H. Groen, & G. Went, Vert.)*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.
- Zweig, S. (2023, 13e druk). *De wereld van gisteren: Herinneringen van een Europeaan (vert. W. van Toorn)*. Amsterdam/ Antwerpen: De Arbeiderspers.

De linkjes van gebruikte artikelen staan op de site van Maieutiek

*dit zijn Biografieën over Arendt